

УДК 343.1

Вячеслав Кірієнко,

голова

Донецького окружного адміністративного суду

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДОВЕДЕННЯ ДО САМОГУБСТВА АБО ДО ЗАМАХУ НА САМОГУБСТВО

У статті здійснено ретроспективний аналіз нормативного регулювання кримінальної відповідальності за доведення до самогубства або замаху на самогубство в різні історичні періоди розвитку суспільства. Наведені деякі визначення поняття «суїцид» в різні часи. Сформульовано висновки щодо актуальності узагальнення історичного досвіду і доцільності використання у сучасному правотворенні його позитивних результатів.

Ключові слова: історичний аналіз, доведення до самогубства, суїцид, старослов'янський етап, християнський та імперський етап, радянський етап, релігійні і світські покарання.

Постановка проблеми. Згідно зі ст. 3 Конституції України [1], людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в нашій державі найвищою соціальною цінністю. Зазначені права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Останнім часом в Україні почастішали випадки суїцидів [2]. Їх поширення викликане кризовими факторами в економіці країни (зубожіння населення, зупинка виробництва, інфляція та ін.). За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, за 2017 р. в Україні було вчинено близько 15 тисяч актів суїциду. Середній показник для нашої країни – 22 суїциди на 100 тисяч осіб. Україна входить у десятку країн із найвищим рівнем самогубств.

Зважаючи на те, що розглядуваний суспільний феномен своїм корінням сягає сивої давнини, розкриття генезису ключових етапів його становлення та розвитку сприятиме удосконаленню практики запобігання доведення до самогубства або замаху на самогубство на сучасному етапі розвитку нашого суспільства, що зумовлює актуальність і своєчасність даної статті.

Метою статті є здійснення ретроспективного аналізу заходів запобігання доведення до самогубства або до замаху на самогубство з наукових позицій, виокремлення етапів розвитку кримінального законодавства, зумовлених як характером суспільно-політичних процесів у різні історичні періоди, культурними та релігійними особливостями окремих держав, так й об'єктивними закономірностями.

Усвідомленню розуміння поняття «самогубство» в історичному аспекті сприяли праці Ф. Аквінського, Аристотеля, Епікура, Піфагора, Платона, Сенеки, Сократа, Тацита і Цицерона. Висвітлювали феномен самогубства в своїх працях Ч. Бекарія, Е. Дюркгейм, Ж. Ескіроль, А. Камю, Е. Морселлі, Р. Моуді, Ф. Ніцше, З. Фрейд, Е. Шнейдман, Д. Юм та ін. Без сумніву,

цікавими є сучасні кримінологічні дослідження В. Лихолоба, В. Філонова [3] та Л. Шестопалової, які доводять, що самогубство тісно пов'язано з віктимологією в її широкому розумінні і латентністю злочинів [4].

Виклад основного матеріалу. Відколи існує людство, відтоді йому відомі і факти самогубства: історія людства та самогубств налічує понад 25 століть. Масові і поодинокі випадки самогубства траплялися в усі часи, у різних народах. Проте ставлення до самогубства в часі та просторі змінювалося постійно: від однієї культури, релігії – до іншої, від століття – до століття. Самогубство вважали чи не за найбільший гріх, замахом на найсвятіше – життя, дар Божий; самогубство було єдиним виходом вельмож зі скрутного становища, способом для воїнів славетно померти за відсутності воєнних дій, а також різновидом героїзму [4, с. 8].

Визначення поняття самогубства розпочалося з усвідомлення індивідуумом (лат. *individuum* – «неподільний») себе людиною розумною (лат. *Homo Sapiens*) [5].

Науково-правова категорія «самогубство» не одразу здобула своє закріплення в законодавстві, незважаючи на те, що вона була знайома на заході ще за епохи античності в стародавній Греції, а на сході – в Індії. Існує безліч визначень поняття «самогубство». Класичним вважається визначення, дане Е. Дюркгеймом в його роботі «Самогубство», що видана в 1897 р. в Парижі, в якій *самогубством* називається всякий випадок смерті, що безпосередньо або опосередковано є результатом позитивного або негативного вчинку, вчиненого самим потерпілим, якщо останній знав про наслідки цього вчинку: «Замах на самогубство – це цілком однорідна дія, але тільки не доведена до кінця» [6].

Згідно з визначенням ВООЗ (1982), суїцид – «акт самогубства з фатальним результатом; замах на самогубство – аналогічний акт, який не має фатального результату» [7, с. 54].

Самогубства у стародавньому світі чинилися переважно під впливом чинників соціальної спрямованості, як того вимагали мораль, релігія або суспільство.

Старослов'янський дохристиянський етап характеризується тим, що реалізацію та охорону основних прав було засновано на родоплемінному язичницькому укладі життя, і вони виконували позитивну соціальну функцію. Навіть наведені в історичній літературі випадки доведення до самогубства мали ритуальний характер та мали на меті забезпечення інтересів роду, родини.

Київоруський християнський етап характеризується тим, що церковні та світські кримінальні закони греко-римського права, які привносилися на Русь одночасно з процесом хрещення, було реалізовано у Статутах великих і удільних князів, де вперше згадується доведення до самогубства. У видатному пам'ятникові давньоруського права X ст. – Руській Правді – містилися норми про «душоубство», де поряд із вбивством встановлювалася відповідальність і за самогубство. Церква, у свою чергу, послідовно та систематично формувала власну, особливу систему обмежень та покарань, пов'язаних із самогубством [8, с. 7].

Але правові підходи до вчинення самогубства протягом століть неодноразово змінювалися. Нормами церковних і світських законів, об'єднаних у збірнику, який називався «Кормча книга», заборонялось чинити самогубства, а за порушення цієї заборони передбачалось покарання. У Требнику Петра Могили (1646 р.) та «Інструкціях старостам поповським» московського патріарха Адріана містились положення, які не дозволяли ховати померлих самогубців на церковному цвинтарі.

До Петра I законодавство Росії жодних покарань за самогубство або за замах на нього не містило. Відповідальність за самогубство наставвала лише за церковними законами. Церква не ховала самогубців [9].

Морський Устав від 13 січня 1720 р. карав смертною карою за спробу самогубства і вимагав повішення трупа самогубця.

Імперський період характеризується посиленням абсолютизму, зменшенням авторитету духовної влади, яке мало вираження у скасуванні патріаршества та заміні цього інституту Святейшим Синодом. Однак законодавець повністю ухвалює християнські традиції щодо самогубства. Починаючи з реформ Петра Першого і до середини XIX ст., самогубство та замах на самогубство вважалися злочином. Наступність законодавства прослідковувалася у новому нормативно-правовому акті, який регулював питання кримінальної відповідальності – Звід кримінальних законів 1832 р., що вступив у дію з 1 січня 1835 р., також передбачав караність самогубства і замаху на самогубство [10, с. 358].

Відповідальність за доведення до самогубства вперше була встановлена в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р.

Таким чином, для згаданого періоду розвитку російського кримінального права та законодавства в аспекті аналізу регламентації питання, що розглядається, характерними є такі ознаки: встановлювалася самостійна відповідальність як за

самогубство, так і за доведення до самогубства; існував диференційований погляд на самогубство, скоєне в стані осудності і вчинене в стані неосудності; не визнавали самогубцями осіб, які з патріотичних почуттів, жертв задля збереження державної таємниці та в інших випадках позбавляли себе життя; за вказані злочини передбачалось дві групи покарань: релігійні та світські. Сутність релігійного покарання виражалась в позбавленні права на християнське поховання.

Професор М. Таганцев писав: «<...> с 1845 года наше право смотрит на самоубийство преимущественно с религиозной точки зрения, хотя и проводит свой взгляд далеко не последовательно» [11, с. 323]. Ця непослідовність, на нашу думку, виявляється і в заходах впливу на самогубців, що мали виключно світський характер. Караним визнавався замах на самогубство та співучасть у цьому діянні.

Засуджуючи самогубство, більшість представників передової правової думки в Російській імперії вважали неправильно і несправедливою кримінальну відповідальність за самогубство. У посяганні на власне життя, суїциді, немає суттєвої ознаки злочину, тобто протиправності. Людина не може вступати до самогубства та співучасть у цьому діянні.

Кримінальне Уложення 1903 р. вже не вважало самогубство чи замах на нього злочинами. Не передбачало Уложення відповідальності і за доведення до самогубства. Проте пособництво, вмовлення та підбурювання до самогубства воно розглядало як самостійні склади злочинів [12, с. 261].

Аналізуючи законодавство радянського етапу, необхідно сказати, що в перші роки становлення Радянської влади, громадянської війни та іноземної інтервенції на теренах України широко застосовувалися норми кримінального законодавства Російської імперії. Першим українським кримінальним законом став Кримінальний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки 1922 р., у главі п'ятій Особливої частини якого було розміщено ст. 148, яка встановлювала відповідальність за підмову до самогубства неповнолітнього або особи, завідомо не здатної розуміти вчинене або керувати своїми вчинками. Кримінальний кодекс УСРР 1922 р. не вважав самогубство і замах на нього кримінально караними діяннями і не містив окремої норми щодо відповідальності за доведення до самогубства [13, с. 51].

Кримінальний кодекс УСРР 1927 р. передбачав кримінальну відповідальність за доведення до самогубства особи чи замаху на нього, яка перебуває у матеріальній чи іншій залежності від іншої особи, жорстоким поведінням останнього чи в інший спосіб.

Але після закінчення громадянської війни, разом з остаточною перемогою диктатури пролетаріату, тоталітарного режиму та політичного курсу на побудову комуністичного суспільства проблема вчинення самогубств у СРСР стала замовчуватися. Офіційна ідеологія не передбачала місця цьому явищу в оптимістичному, рівноправному та психічно здоровому суспільстві.

Майже 50 років, до 1970-х, у СРСР не проводилося наукових досліджень із цього питання. Тема залишалася забороненою. Тільки іноді

в спеціальних журналах з'являлися окремі статті на тему вчинення самогубств психічно хворими людьми.

Кримінальний кодекс 1960 р. вдосконалив норму про відповідальність за доведення до самогубства. Ст. 99 Кримінального кодексу фактично передбачала відповідальність за два склади злочину.

Відповідно до ч. 1 ст. 99 доведення до самогубства чи замаху на самогубство особи, що перебуває в матеріальній чи іншій залежності від другої особи, шляхом жорстокого поводження чи систематичного приниження її людської гідності каралося позбавленням волі на строк до п'яти років. За ч. 2 даної статті каралося позбавленням волі на строк до трьох років доведення до самогубства чи замаху на самогубство внаслідок систематичного цькування чи наклепу з боку особи, від якої потерпілий не був у матеріальній чи іншій залежності [14, с. 44–45]. Варто зауважити, що ця позиція була визначальною досить тривалий проміжок часу.

Аналогічним є підхід, що знайшов своє відображення в Кримінальному кодексі України 2001 р.

Висновки

Таким чином, розгляд наукових поглядів на особливості доведення до самогубства особи як кримінологічного явища в різні історичні періоди, а також ретроспективний аналіз основних підходів до нормативного врегулювання запобігання цьому виду злочинів дав можливість виокремити етапи розвитку кримінального законодавства зумовлених як характером суспільно-політичних процесів у різні історичні періоди, культурними та релігійними особливостями окремих держав, так й об'єктивними закономірностями, зокрема: 1) старослов'янський етап (до XI ст.); 2) християнський етап (з XI ст. до 1835 р.); 3) імперський етап (з 1835 до 1917 рр.); 4) радянський етап (з 1917 до 2001 рр.); 5) сучасний етап (з 2001 р.).

Вивчаючи та узагальнюючи досвід історичного минулого, варто критично ставитись до помилок, вивчати організаційні та нормотворчі процеси, що відбувались в суспільстві на різних етапах його розвитку, переймати все краще і використовувати ці надбання століть у сучасному правотворенні.

В статье осуществлен ретроспективный анализ нормативного регулирования уголовной ответственности за доведение до самоубийства или покушения на самоубийство в разные исторические периоды развития общества. Приведены некоторые определения понятия суицида в разные времена. Сделаны выводы относительно актуальности обобщения исторического опыта рассматриваемой проблематики и целесообразности использования в современном правотворчестве его позитивных результатов.

Ключевые слова: исторический анализ, доведение до самоубийства, суицид, старославянский, христианский, имперский этапы, советский этап, религиозные и светские наказания.

In the article, a retrospective analysis of the regulatory regulation of criminal responsibility for bringing to suicide or attempted suicide in different historical periods of the development of society was carried out. Some definitions of the concept of suicide in different times are given. Conclusions are drawn regarding the relevance of the generalization of the historical experience of the problem under consideration and the appropriateness of using its positive results in contemporary lawmaking.

Key words: historical analysis, bringing to suicide, suicide, Old Slavonic, Christian, Imperial stages, Soviet stage, religious and secular punishment.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Злочинність в Україні. Основні показники стану та структури злочинності за 2006–2016 рр : стат. зб. – К. : ВПЦ МВС України, 2017. – 179 с.
3. Кримінологія : учебник для учебных заведений МВД Украины [Лихолоб В., Филонов В., Коваленко О., Михайлов А.] ; под ред. В. Лихолоба и В. Филонова. – К. : Донецк, 1997. – 398 с.
4. Шестопалова Л. Самогубство як явище: науковий нарис /Л. Шестопалова. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2000. – 60 с.
5. Словник іншомовних слів / [за ред. О. Мельничука]. – К. : Вид. АНУ РСР, 1974. – 826 с.
6. Дюркгейм Э. Самоубийство (социологический этюд) / Э. Дюркгейм; [пер. с фр., с сокр. по изд. : СПб., 1912]; под ред. В. Лукова. – СПб. : Союз, 1998. – 496 с.
7. Ефремов В. Основы суицидологии / В.С. Ефремов. – СПб. : Диалект, 2004. – 479 с.
8. Гусак О. Кримінально-правова характеристика доведення до самогубства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. Гусак. – Одеса, 2014. – 20 с.
9. Булацель П. Самоубийство с древнейших времен до наших дней : Исторический очерк философских воззрений и законодательств о самоубийстве / П. Булацель. – 2-е изд. – СПб. : Паровая типо-лит. (бар. Криденер), 1900. – 217 с.
10. Российское законодательство X – XX веков. В 9 т. – Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма / под общ. ред. О. Чистякова ; отв. ред. А. Маньков. – М. : Юрид. лит., 1986. – 511 с.
11. Таганцев Н. О преступлениях против жизни по русскому праву. Исследование. В 2 т. – Т. 2 / Н. Таганцев. – СПб. : Тип. А. М. Котомина, 1871. – 424 с.
12. Уголовное уложение, высочайше утвержд. 22 марта 1903 г. – СПб. : Изд. Гос. канцелярии, 1903. – 284 с.
13. Уголовный кодекс УССР, утвержденный ВУЦИК 23 августа 1922 г. (с измен. и дополнениями по 1-ое июня 1924 года и с алфав. указателем). – [6-е офиц. изд.]. – Х. : Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1924. – 104 с.
14. Кримінальний кодекс Української РСР / [ред.-упоряд.: В. Меленевський, С. Яценко]. – К. : Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1961. – 210 с.